

Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler

Vahdettin BAŞCI (*)

Öz: Felsefe tarihinde Aydınlanma düşüncesinin tarihi kökleri, M.Ö. 5. yüzyıl Yunan düşüncesine kadar uzanır. Deizm akımının tarihi kökleri de, bu yüzyıla kadar geri gider. Deizm, gelişme dönemini 18. yüzyıl Aydınlanma döneminde tamamlar. Deizmin temel esası, dinin tabiatüstü yönünü yok sayarak otorite üzerine (vahiy) dayanmayan ve akılla temellendirilen bir din anlayışı benimsemesidir. Tanrıyı sadece ilk neden olarak kabul eden, O'na hiçbir nitelik ve güç tanımayan "akılcı din öğretisi"dir. Tüm dinleri reddeden sadece sınırlı bir tanrı anlayışına inanan felsefi sistemdir. Deizm hareketi, diğer marjinal anlayışlar gibi modern dönemde geniş kitlelerin düşünce ve yaşam biçimi haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Deizm, Tanrı, aydınlanma, akıl dini, marjinal grup, akıl-vahiy, din-bilim

The Concept of Deism and the Emergent Problems

Abstract: Historical roots of the idea of Enlightenment in the history of philosophy, extends to Greek thought in the 5th century before Christ. The historical roots of the deism movement also go back to this century. Deism completes its developmental period during the 18th century Enlightenment period. The basic essence of deism is that it embraces a sense of religion that is based on reason, not on authority (revelation), ignoring the natural direction of religion. It is a "rationalist doctrine" that accepts God as only the first cause and does not know any qualities and powers to God. It is a philosophical system that rejects all religions and believes in only a limited understanding of God. The deism movement, like other marginal understandings, has become the thought and lifestyle of large masses in modern times.

Keywords: Deism, God, enlightenment, reason-religion, marginal group, reason-revelation, religion-science

Makale Geliş Tarihi: 11.09.2017

Makale Kabul Tarihi: 15.02.2017

I. Giriş

Felsefe tarihinde Aydınlanma düşüncesinin tarihi kökleri milattan önceki 5. Yüzyıl Yunan düşüncesine kadar uzanır. Bu yüzyılda Sofistler, Aydınlanma kavramını kullanmamış olsalar da onlar, Aydınlanma hareketinin temsilcisi konumundadırlar.

İlk Çağ Aydınlanmasının ana çizgileri gerek tarih dokusu, gerek düşünce yapısı bakımından 18. Yüzyıl aydınlanmasına yakın bir benzerlik gösterir. İlk Çağ Aydınlanmasında din tarafından belirlenmiş olan bir kültür yapısının dini değerler

*) Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü (e-posta: vbasci@atauni.edu.tr)

etkilerini kaybedince, yeni bir kültürün temelini insanın kendi aklı ile arayıp aydınlatmak istediğini görebiliriz.

Gerek Sofistler devri, gerek 18. Yüzyıl Aydınlanma çığırı metafizik bir felsefe döneminin ardından ortaya çıkmıştır. Her iki anlayış da zamanlarının siyasi ve sosyal konularını ele almışlardır. Geleneğe ve boş inançlara karşı savaş açmışlardır. Bu düşünce hareketleri toplulukla, ahlakla ve siyasetle ilgili olan bütün kurumların, insanlar tarafından meydana getirilmiş olduğunu ileri sürmüşlerdir. İlk Çağ Aydınlanmasının tipik temsilcisi olan Sofistler de tıpkı 18. Yüzyıl aydınlanmacıları gibi eski kültür değerlerini aklın ışığında tutarak keskin, bir eleştiriden geçirirler.(Birand, 1964:30; Bittner, 1996:345; Erdem, 2000:181; Hack ve Lt, 1959:144.)

5.yüzyıl Yunan düşüncesinde de din ve geleneğe karşı bir ayaklanma, bunları radikal bir şekilde eleştiriden geçirme, yeni hayat düzeninin temelini insanın kendi aklı ile bulmaya çalışması ve bütün bunların popüler bir akım ölçüsünde genişlemesi vardır. Bunlar da her yerde her zaman Aydınlanmaya özgü olan belirtilerdir.

İlk Çağ Aydınlanmasının merkezi Atina'dır. 18.yüzyıl Aydınlanması ise bütün Avrupa'ya yayılmış olan bir düşünce akımıdır. Önce İngiltere'de başlamış oradan Fransa'ya geçmiş ve burada çok radikal bir nitelik kazanmıştır. Almanya'da da kısmen Fransa yoluyla, kısmen de doğrudan doğruya İngiltere'den gelen bu akım, bu üç büyük Avrupa ülkesinde bunların özelliklerine uygun biçimler almıştır.

Avrupa'da düşünce alanında köklü bir değişimin yaşandığı 17. Ve 18. Yüzyıl felsefesine "Aydınlanma Felsefesi" bu felsefenin içinde yer aldığı tarih dönemine de "Aydınlanma Çağı" denir. Felsefe, siyaset ve edebiyat alanında etkili olan bu akım kısaca "Aydınlanma" diye de adlandırılmış ve bu akımı biçimlendiren düşünürlere de "Aydınlanmacı Filozoflar" denmiştir. Nitekim, bu yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Fransız Devrimi, bir bakımdan bu düşüncelerin politik-sosyal alana uygulanmasından doğmuştur. Tanzimat'tan beri bizim de geçirdiğimiz değişmeler ile yeniliklerde Aydınlanma düşüncesinin büyük bir payı vardır. Bu devrimin etkileri tüm dünyaya yayılmış, ulusal egemenlik ve insan hakları düşüncesinin öne çıkmasını, yer etmesini sağlamıştır. Parolası özgürlük, eşitlik ve adalet olan bu hareket, millet egemenliğini esas almıştır. Her türlü egemenliğin asıl kaynağının ulus olduğuna inanan Fransız Devrimi kralın Tanrısal egemenliğini yıkararak yerine halkın egemenliği görüşünü getirmiştir.(Birand,1998:5; Im Hof, 1995:18; Schmidt, 1996:1; Weiss, 1965:23)

Aydınlanma, insanın düşünce ve değerlendirmede din ve geleneklere bağlı kalmayarak kendi aklı, kendi görgüleri ile hayatını aydınlatmaya girişmesidir. Bir başka ifadeyle söyleyecek olursak, insan bilgiyi elde ederken, düşüncesinin hiçbir otorite ya da ön yargı tarafından etkilenmesine izin vermemelidir. Yargılarının içeriğini sadece kendi eleştirel aklıyla belirleyebilmelidir.

Kant'ın " Aklını kendin kullanma cesaretini göster!" ifadesi Aydınlanmanın parolasıdır. Bu yaklaşım, Aydınlanmayı geleneksel Hıristiyanlıkla çatışma içine sokmuştur. Vahye dayalı dinler, insanlara hayatlarındaki tüm önemli sorunlarda ihtiyaç duydukları bilgiyi, algı ve aklın veremeyeceğini savunur. Aydınlanma filozofları, dinsel

sorunlar konusunda aralarındaki tüm farklara rağmen geleneksel Hıristiyanlığa ve kiliseye karşı düşmanlıkta birleşmişlerdir. Bu dönemde insan merkezli bilim ve düşünce anlayışı ön plana çıkmış, metafizik merkezli din veya düşünce anlayışı ise gün geçtikçe önemini yitirmiştir. Aydınlanmada sorun, din üzerine kurulu bir hayatta aklın yerini belirlemek değil, akla dayalı bir dünya görüşü içinde dinin yerini belirlemek biçimine dönüşmüştür. Bunun, Aydınlanmanın dine karşı yürüttüğü düşüncenin arka planı olduğunu söyleyebiliriz.

18. yüzyıl aydınlanmasının ana özelliği seküler bir dünya görüşünü kendine tam bir bilinçle temel yapması, bu seküler görüşü hayatın her alanında tutarlı olarak gerçekleştirmeye çalışmasıdır. Batılılaşma süreci ve onunla birlikte Tanrı'nın bağımsızlığını öne çıkaran seküler anlayış bu dönemde başlamıştır. Aydınlanmanın başta gelen din anlayışı "akıl dinidir", "doğal dindir". Bu da Hıristiyanlık âlemindeki mezhep ayrılıklarının üstünde kalmak, mezheplerin üstünde ve dışında bir din doğrusu arama yoludur. Mezheplerin üstünde ve dışında bir din doğrusu arama bütün din ve mezheplere hoşgörülle yaklaşmakla mümkün olmaktadır. Bu hoşgörü anlayışının kökleri John Locke'un liberal düşüncesinde bulunmaktadır. John Locke'un din anlayışının, kendinden sonra gelen Aydınlanma dönemindeki doğal din anlayışını savunan filozoflara kaynaklık ettiği bilinmektedir. (Bittner, 1996:346; Kant, 1996:58; ayrıca bkz. Mossner, 1965:43)

"Akıl dini", akılla bulunmuş olan, aklın kabul ettiği ve benimsediği din demektir. "Doğal din" de bu demektir. "Tarihi olan", çoğu zaman yapma, bozulmuş akla aykırı sayılır. "Doğal olan" ise nerede ve ne zaman olursa olsun, her insanın özünde bulunan akla uygun olan şeydir.

Dine rasyonel yaklaşım ve Deizm hareketi en önemli gelişimini Aydınlanma döneminde İngiltere'de yaşamış ve İngiliz dini düşüncesini etkilemiştir. Doğal teoloji ve deist özgür düşünmenin altın çağı olarak da adlandırılan bu hareketin İngiltere'deki en önemli temsilcileri şunlardır: Lord Herbert of Cherbury, Charles Blound, John Toland, Antony Collins, Matthew Tindal, Thomas Wolston, Thomas Chubb, Thomas Morgan, Lord Bolingbroke, Peter Annet, Shaffesbury, Mandeville. Lord Herbert of Cherbury kendisini hiçbir zaman bir deist olarak tanımlamamıştır. Ancak takipçileri Lord Herbert'i "İngiliz Deizminin Babası" olarak görmüşlerdir.

Aydınlanma döneminde bir yandan Hıristiyanlıkla akıl arasında bir uzlaştırmaya gidilip, Hıristiyanlığın akla uygun olduğu gösterilmeye çalışılmaktayken, diğer yandan da bir vahiy dini olan Hıristiyanlıkla ilgi kesilip, biricik din olarak, akıl dini kabul edilmiştir. Birinci yaklaşım Locke'a, ikincisi ise deistlere aittir. Deistler, Hıristiyanlığı bir doğal dine indirgeme eğiliminde olmakla birlikte bazıları Hıristiyanlığa düşmanken, bazıları değildir. Bazı deistler ruhun ölümsüzlüğüne inanırken bazıları inanmamaktaydı. Yine Toland gibi bazı deistler doğayla tanrıyı özdeşleştirme eğilimine giderken Cherbury gibi bazı deistler ise doğadan bağımsız bir Tanrı anlayışını benimsemekteydiler. Kısaca 17. Ve 18. Yüzyıl deizminin ortak noktası, dinin doğaüstü yönünü yok ederek otorite üzerine dayanmayan ve akılla temellendirilen bir din anlayışını benimsemesiydi.

Dinin vahye uygun olması gerektiğini söylemek vahye bağlanmanın gerekli olmadığına vahyi bir kenara bırakma anlamına gelir. Yani akla her bakımdan uygun olan, aklın kendisinin ortaya koyduğu "doğal din" demektir. İşte deistlerin yaptığı da budur. Deizm kelimesi, Latince'de "Tanrı" anlamına gelen "Deus" tan gelmektedir. Deizm iki temel anlayıştan yola çıkar: 1- Âleme müdahale etmeyen bir ulûhiyet anlayışı. 2- Akla ve bilime gösterilen büyük güven. Felsefe tarihçileri birinci anlayışı Aristoteles'e kadar geri götürmektedir. O, deist bir Tanrıya inanır. Ancak deiste göre, evreni yaratan Tanrı, sonra onu kendi kanununa göre işlemek üzere kendi başına bırakmıştır. İkinci anlayış ise modernleşme olgusuyla gelişme gösterecektir.

Deizm, Tanrıyı sadece bir ilk neden olarak ileri süren ona başkaca hiçbir nitelik ve güç tanımayan "akılcı din" öğretisidir. Tüm dinleri reddeden, ancak tanrının varlığına inanan inanç şeklidir. Dinler reddedildiği için; vahiy, peygamberlik, mucize, kutsal kitap, cennet ve cehennem, melek, şeytan gibi kavramların hiçbirisinin deizm inancında yeri yoktur. Sadece evreni ve doğa kanunlarını koyan, bunun ardından evrene ve insanlığa hiçbir müdahalesi olmayan tanrı tasavvurudur.(Hobbes,1993:378; Locke, 1998:35; Price, 1978:123; Willey, 1996:3)

Deizmde dua ve ibadetlerin ve dinsel ritüellerin olmamasından dolayı ateistler ve deistler arasında günlük hayatta, pratik anlamda bir farklılık yoktur. Deizm hareketi diğer marjinal anlayışlar gibi modern dönemde geniş kitlelerin düşünce ve yaşam biçimi haline gelmiştir. Dinin yanlış anlaşılıp yanlış yorumlanması sonucunda özellikle gençler arasında din karşıtı akımların dikkate değer bir artış kaydettiğini gösteriyor. Özellikle ahlaki değerler sistemine karşı ilgisiz, hatta mesafeli bir dünya görüşüne meylettikleri gerçeğiyle karşılaşılıyor.

Din karşıtı akımlara yönelenlerin yöneliş nedenleri şöyle sıralanabilir:

Diğer dinler gibi İslâm'ın da bilim ile çatıştığını, akla aykırı ilkeler barındırdığını insana özgürlük tanımadığını, dünyayı ihmal ettiğini İslâm dünyasının bundan dolayı geri kaldığını iddia ederek din karşıtı görüşleri savunanlar. Bu iddiada bulunanlar, İslâm dini hakkında yeterli bilgisi olmayan İslâm karşıtlığının ön plana çıkarıldığı çevrelerde yetişen kişilerdir.

Deist anlayışı savunanların meşhur sözü olan: "Dünya vatanım, tüm insanlar kardeşim ve iyilik yapmak dinimdir" sözü ideolojik bir söylemdir. "Bugüne kadar İslâm ile yaşadım ama gördüm ki İslâm dini bana mantıksız gelmeye başladı." "Kendi aklıma güvenerek deist olmaya karar verdim." Diyenlerin bu sözleri de hem ideolojik, hem zihin kargaşası hem de bir boşluk ve arayışın ifadesidir. Bu sözler, sorumluluktan kaçan bir insanın ruh halidir.

Günümüzde deizmi bir dünya dini haline getirmek isteyen küresel güçler vardır. Deistlerin bu küresel güçler tarafından desteklendiği bilinmektedir. Bunlar dinleri, özellikle de İslâm dinini kurmuş oldukları düzenin önünde en büyük engel olarak görmektedirler. Uluslararası deist oluşumlar kurdukları web siteleri ve diğer medya kanalları ile dünya çapında faaliyet yürütmektedirler. Onlara göre Müslümanların fikri yapısı deizm olmalıdır. İslâm'da "Allah, insana şah damarından daha yakındır". İslâm

Aydınlanmasında ve düşüncesinde deistin iddia ettiği gibi bir akıl-vahiy ya da Din-Bilim çatışması yoktur. Din, akıldan doğmamıştır. Ancak emir ve yasakların tümü akla uygundur. Vahiy, Hz. Âdem'den Hz Peygamber'e kadar değişmeden gelmiştir, öz aynıdır. İslâm dünyasındaki problem ve sorunlardan dolayı İslâm dini sorumlu tutulamaz.

Sosyal medyada İslâm dünyasındaki geri kalmışlık ve problemlerden dolayı deist olduğunu iddia edenlerin bu iddiası geçerli değildir. Bütün sıkıntı ve yanlışlık İslâm'ın evrensel ilkelerinden uzaklaşarak dinin yanlış anlaşılıp yanlış yorumlanmasında yatmaktadır. İslâm dünyası ile ilgili bu sebepleri şöyle sıralamak mümkündür:

Feodal anlayışlar, yanlış yönetimler, arz-talep dengesinin zayıflığı, kurumsallaşamama, kriter-ölçü koyamama, metot sorunu, kalitesizlik, uzmanlaşamama, taassup kavramı, demokrasinin çoğulculuğun olmayışı, kısaca zihniyet yanlışları.

Birtakım marjinal grupları (Taliban, Daesh, El-Kaide, Hizbullah, Boko Haram, Selefilik vb.) şiddeti ve yasakları öne çıkaran, insana hiçbir özgürlük tanımadığını öne sürerek din karşılığında deist olduklarını söyleyenler.

Bu konuda şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki İslâm medeniyetinin temel parametresi hürriyet ve adalet kavramlarıdır. Dinin yanlış öğretilmesi marjinal grupları ortaya çıkarır. Dinde hile, takiyye, hile-i şeriyeye, saklanma ve gizlenme yoktur. 15 Temmuz'da milletimize darbe teşebbüsünde bulunan Fetö'cüler de bu kavramları kullanmışlardır. Bugün yanlış değerlendirilen kavramlardan biri de Cihat kavramıdır. Cihat ancak, saldırı halindeki düşmana yönelik başvurulacak bir yoldur.

Tekbir getirerek insan öldürmek katliam yapmak, bomba patlatarak masum insanları öldürmek, kültür eserlerini yıkmak insanlık ve İslâm diniyle bağdaşmaz. Kumpas kurmak, devletine milletine ihanet etmek, Allah ile aldatmak, masum imam, mehdi, mesih, kainat imamlığı, yalan, hile, aldatma, gizlilik, hile-i şeriyeye, takiyye, gizemlilik, sır gibi kavramların cihatla ilgisi yoktur.

Cihat; mücadele etmektir. Bu da; şeytanla mücadeledir, nefisle mücadeledir, insanın doğru şeyleri yapmasıdır, birlik beraberlik içinde yaşamaktır, bağımsızlığını, bayrağını, vatanını, hürriyetini, kimliğini korumadır, hayırlı insan olmaktır, her konuda çalışıp başarılı olmaktır, daha ileri gitmektir, kendisine, ailesine, milletine, devletine, toplumuna faydalı işler yapmaktır, cihat, insani değerleri yaşatmaktır.

Kötülük probleminin mahiyetini bilmeyerek deist olduklarını söyleyenler de tutarsızlık içerisindedirler.

Dini insanları köleleştirme unsuru olarak görüp deist olduğunu söyleyenler de çelişki içerisindedir. İnsana en çok hürriyet İslâm düşüncesinde verilmiştir.

Akıl-bilim adına deist olduklarını söyleyenler de yanlış içerisindedirler; çünkü akla ve bilime en çok değer veren İslâm kültür ve medeniyetidir. Allah'ın kötü birisi olmadığını söyleyerek kitaplara inanmadığını söyleyen sanatçı veya entelektüel geçinenlerin kafası karışıktır.

Bugün ülkemizde deist olduğunu ifade eden gençler başta olmak üzere insanlar, din adına uydurulan şeylerin dinin kendisinin önüne geçmiş olması sebebiyle dine karşı tepki duymakta, bazen etrafından duyarak bazen internetten görerek ya da aldığı bir felsefe dersinde dikkatini çekerek " Deizm, eşittir dinin reddedilmesi ise ben deistim." demektedir.

Kendi içimizde olan bozulmaları düzeltip iyileştirmeye gayret etmedikçe özellikle gençlerin dinden uzaklaşması ya da son derece yanlış bir din algısına sahip olmaları kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla inananlar olarak acilen doğru bir peygamber algısına ve peygamberimizin örnekliğinde doğru bir din anlayışına sahip olmamız gerekir. Genelde insanlığın özelde ise günümüz insanının Kur'an- ı Kerim'in ilahi mesajına ve bu mesajı insanlığa tebliğ eden Hz Peygamberin ahlakından tavır ve davranışlarından örnek alacağı çok şey olduğuna vurgu yapmak istiyorum.

Sosyal medyada bilişim ve internet ortamında çok sayıda genç insanın deizmin etkisinde kaldığı, imandan ibadetten ve ahlaktan arındırılmış bir din anlayışının da bu tip insanlara cazip geldiği bilinmektedir. Deizm kavramı, İslâm inancı, düşüncesi ve tefekkürü bağlamında doğru bir akım değildir. Daha çok Batı dünyasında ortaya çıkan bir akımdır.

Batı dünyasında deizm, peşin hükümlerin batıl inanışların yıkılmasında etkili olduğu gibi Hıristiyanlık ve Yahudiliğin dışında kalan dinlere karşı daha makul bir tavrın yerleşmesinde de yararlı bir hizmet görmüştür. Ancak bu olumlu etkilerine rağmen deizmi çeşitli şekillerde eleştirmek mümkündür.

II. Sonuç

Deizmin güçlü yanı da zayıf yanı da katı bir akılcılığa dayanmasıdır. Deizm, dinin esrarengiz yönünü tenkit ederken oldukça aşırılığa kaçmaktadır. Deistlerin din eleştirileri ateistlerin işine yaramıştır. Deizmin sunmuş olduğu anlayış, dini hayatın mahiyet ve fonksiyonuna ters düşmektedir. Deizm, birtakım kelami problemler üretmiştir. Âlemle ilgilenmeyen bir Tanrı âlemi bilmekte midir? Bu Tanrı güçlü müdür? Deistin, Tanrının ilmi, kudreti, iradesi, merhameti ve adaleti gibi konularda herhangi bir şey söyleyecek durumu yok gibidir.

Son olarak, modernleşmenin ideolojik girdabından kurtulmuş bilgeliği, hikmeti, irfanı sorumluluğu insaniliği öne çıkaran bir fert ve toplum olma yolunda İslâm kültürünün aydınlanması dileğiyle.

Kaynaklar

Aristoteles. (1993). *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, C.II, İzmir.

Armstrong, K. (1998). *Tanrı'nın Tarihi*, Çev. Oktay Özel, Hamide Koyukan, Kudret Emiroğlu, Ankara.

Birand, K. (1998). *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatı Tesirleri*, Kâmiran Birand Külliyyatı, Ankara.

Birand, K. (1964). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Ankara.

- Bittner, R. (1996). "What is Enlightenment?", *What is Enlightenment*, Ed. James Schmidt, London.
- Cassirer, E. (2000). *Aydınlanma Çağının Düşünme Biçimi*, Çev. Doğan Özlem, Toplum Bilim, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul.
- Cevizci, A. (2002). *Aydınlanma Felsefesi*, Bursa.
- Copleston, F. (1991). *Felsefe Tarihi, C.5, İngiliz Görgücülüğü*, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul.
- Çetin, İ. (1995). *John Lock'da Tanrı Anlayışı*, Ankara.
- Erdem, H. (2000). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Konya.
- Erdem, H. (1994). "Deizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 9*, İstanbul.
- Goldman, L. (1999). *Aydınlanma Felsefesi*, Çev. Emre Arslan, Ankara.
- Gökberk, M. (1974). *Felsefe Tarihi*, Ankara.
- Hack, Roy Kenneth, B. Litt. (1959). *God in Greek Philosophy to The Time of Socrates*, New Jersey.
- Hanratty, G. (1995). *Philosophers of The Enlightenment Locke, Hume, Berkeley Revisited*, Dublin.
- Hick, John H. (1983). *Philosophy of Religion*, London.
- Hume, D. (1983). *Din Üstüne*, Çev. Mete Tunçay, İstanbul.
- Im Hof, U. (1995). *Avrupa'da Aydınlanma*, Çev. Şebnem Sunar, İstanbul.
- İmamoğlu, T. (2002). "Jean Jacques Rousseau'nun Siyaset Felsefesi ve Din Kuramı", *Tabula Rasa, Sayı: 4*, Isparta.
- Kant, I. (1996). "An Answer to the Question: What is Enlightenment?", İngilizce'ye Çev: James Schmidt, Ed. James Schmidt, *What is Enlightenment?*, London.
- Locke, J. (1998). *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, Çev. Melih Yürüşen, Ankara.
- Locke, J. (2000). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme*, Çev. Meral Delikara Topçu, Ankara.
- Locke, J. (1963). *The Reasonableness of Christianity, The Works of John Locke, Vol. VII*, Ed. Thomas Tegg, Darmstadt.
- Mendelssohn, M. (1996). "On the Question: What is Enlightenment?", İngilizce'ye Çev. James Schmidt, *What is Enlightenment?*, London.
- Mossner, E. C. (1965). "The Enlightenment of David Hume", *Introduction to Modernity*, Ed. Robert Mollenauer, Austin.

- Mossner, E. C. (1967). "Deism", The Encyclopedia of Philosophy, Vol. 2, Ed. Paul Edwards, Macmillan Publishing Co, New York.
- Öner, N. (1982). İnsan Hürriyeti, İstanbul.
- Price, J. V. (1978). "Religion and Ideas", The Eighteenth Century, Ed. Pat Rogers, London.
- Scmidt, J. (1996). "What is Enlightenment? A Question, Its Context, and Some Consequences", Ed. James Schmidt, What is Enlightenment?, London.
- Thilly, F. (1995). Felsefe Tarihi, Çev. İbrahim Şener, C.1, İstanbul.
- Timuçin, A. (2000). Aydınlanma Düşüncesi, Toplumbilim, Aydınlanma Özel Sayısı, İstanbul.
- Timuçin, A. (1992). Düşünce Tarihi, İstanbul.
- Voltaire. (1945). Philosophical Dictionary, Fransızca'dan Çev. Herman Irwell Woolf, London.
- Voltaire. (1963). Felsefe Sözlüğü, Çev. Lütfi Ay, İstanbul.
- Voltaire. (1998). Candide, Çev. Fehmi Baldaş, İstanbul.
- Voltaire. (1947). Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar, Çev. Fehmi Baldaş, Ankara.
- Voltaire. (1989). Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language, New York.
- Weiss, P. A. (1965). "The Emergence of Scientific Thought in the Eighteenth Century", Introduction to Modernity, Ed. Robert Mollanauer, Austin.
- Willey, B. (1957). The Seventeenth Century Background, London.
- Willey, B. (1966). The Eighteenth Century Background, Bason.
- Wood, A. W. (1987). "Deism", The Encyclopedia of Religion, Ed. Mircea Eliade, Macmillan Publishing, Vol. 4, New York.